

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

СТОРОЖЕНКО ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 340.15 (477)

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Харківському національному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

- Науковий керівник:** доктор юридичних наук, доцент
ДОБКИНА Катерина Робертівна,
Державний університет інфраструктури та технологій, декан юридичного факультету
- Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України
РОССИХІН Василь Васильович,
Харківський національний університет радіоелектроніки, проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування
- кандидат юридичних наук,
КОВАЧ Олена Валеріївна,
помічник адвоката

Захист відбудеться «25» березня 2021 р. о 09 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

Автореферат розісланий 24 лютого 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є. Ю. Подорожній

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Здобуття Україною незалежності закріпило проголошення та впровадження на законодавчому рівні якісно-нових цінностей та орієнтирів, відтак, серед головних об'єктів, які перебувають під державним захистом постали сім'я, дитинство, материнство та батьківство, а утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, стало одним із ключових завдань покладених на державу.

Водночас, зміни, які відбуваються у суспільно-державному житті характеризуються не лише позитивними, але й негативними аспектами, що першочергово пов'язано із багатьма труднощами, які виникають у сфері соціальних відносин, падінням життєвого рівня населення, зростанням безробіття і неповної зайнятості, кризою сімейно-шлюбних відносин, що прямо та опосередковано стає наслідком дезадаптації неповнолітніх у соціумі, що на глибоке переконання переважної більшості вчених свідчить про критичний соціальний та правовий стан неповнолітніх осіб взагалі. Окрім того, наслідком цих процесів постає активне зростання дитячої безпритульності та злочинності.

Беззаперечним постає той факт, що проблема кримінально-правового впливу на неповнолітніх осіб-злочинців потребує комплексного та всезагального вирішення, адже саме на державу покладає забезпечення балансу у правовідношенні між державно-суспільними інтересами та охороною дитинства. На сучасному етапі історико-правового розвитку проблема злочинності серед неповнолітніх належить до одного із домінуючих проявів кримінальної активності, що викликає особливу стурбованість суспільства. Внаслідок чого одним із пріоритетних завдань державно-кримінальної політики у сфері відповідальності неповнолітніх осіб постає пошук оптимальної моделі державно-правового забезпечення кримінального судочинства відносно неповнолітніх, попередження злочинності, аналіз їх причин та умов. Профілактика ж різного роду кримінальних правопорушень серед неповнолітніх у зв'язку з посиленням криміналізації всього суспільства набуває масштабів національної проблеми.

Враховуючи процес здійснення державно-управлінських перетворень та проведенням окремих реформ у сфері декриміналізації окремих злочинів, реформування політики кримінальної відповідальності, особливого значення набуває аналогічний історичний досвід представлений у інших хронологічних рамках державотворення. А, отже, у сучасних умовах існує необхідність у продовженні реформування правового регулювання кримінально-правових відносин, що неможливо здійснити без врахування історико-правових закономірностей становлення та розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх на кожному етапі становлення української державності.

Найперші системні дослідження присвячені кримінальній відповідальності неповнолітніх осіб здійснювались у ХІХ – на початку ХХ століття такими вченими як Ю. А. Александровський, О. М. Богдановський, Д. А. Дриль, О. Ф. Кістяківський, М. С. Таганцев, С. В. Познишев тощо. За радянських часів

та в сучасний період окремі аспекти кримінальної відповідальності неповнолітніх розглядали у своїх працях В. І. Арьков, Ю. М. Антонян, З. А. Астеміров,

І. П. Башкатов, Л. І. Беляєва, В. М. Бурдін, О. М. Головка, В. Д. Гончаренко, М. Г. Дєтков, В. Р. Жвалюк, О. Л. Копиленко, В. С. Кульчицький, О. Ф. Кудімов, В. М. Синьов, М. О. Стручков, В. В. Россіхін, Я. М. Шевченко тощо.

Причому, надзвичайно яскраво простежується та обставина, що переважна більшість досліджень у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб представлена крізь призму науки кримінального права та кримінології, в той час як історико-правові аспекти залишаються поза увагою. Внаслідок чого, комплексне розкриття питання кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії крізь призму історико-правового дослідження на належному доктринальному рівні відсутнє.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2019 років, затверджених наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 березня 2015 року № 275, а також відповідних пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016-2019 років, схвалених вченою радою ХНУВС згідно протоколу № 2 від 23 лютого 2016 року та у межах Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016 –2020 рр., схваленої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016 року.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення закономірностей та організаційно-правових засад становлення та трансформації кримінальної відповідальності неповнолітніх у досліджуваний період на основі системного історико-правового порівняльного аналізу найрізноманітніших архівних джерел, нормативно-правових актів й наукової літератури.

Визначена мета обумовила постановку та вирішення таких дослідницьких задач:

- вивчити та систематизувати архівні матеріали і джерела права, проаналізувати та порівняти нормативно-правові акти і наукові дослідження відносно теми дисертаційної роботи у досліджуваний період;
- проаналізувати наукову періодизацію еволюції та трансформації кримінальної відповідальності неповнолітніх на українських територіях у XVIII – XX столітті;
- показати правову природу та конкретні історико-правові умови формування державно-правового забезпечення кримінального судочинства у справах відносно неповнолітніх;
- виявити загальні закономірності та особливості організаційно-правових засад становлення та розвитку органів та установ по здійсненню правосуддя щодо неповнолітніх;

- з'ясувати кримінально-процесуальні особливості здійснення правосуддя щодо неповнолітніх осіб у досліджуваний період;
- охарактеризувати правове становище системи органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб, а також їх функціональні обов'язки;
- дослідити сутність та генезис становлення основоположних концепцій та підходів щодо протидії злочинності неповнолітніх;
- з'ясувати особливості організаційно-правових засад попередження злочинності серед неповнолітніх осіб;
- визначити специфіку державно-правового забезпечення попередження злочинності неповнолітніх на українських територіях;
- обґрунтувати специфіку функціонування та правових засад діяльності системи органів та установ по попередженню та протидії злочинності неповнолітніх осіб.

Об'єкт дослідження становлять кримінально-процесуальні відносини, що виникали за участю неповнолітніх осіб в їхньому історичному осяганні.

Предметом дослідження є кримінальна відповідальність неповнолітніх осіб на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії.

Методи дослідження. Методологічне підґрунтя дисертаційної роботи є плюралістичним та компліментарним поєднанням сучасних загальнофілософських і філософсько-правових підходів, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, прийомів і принципів наукового пізнання, обумовлених унікальністю предмету дослідження, необхідних для забезпечення його об'єктивного вивчення. В найбільш загальному світоглядному розумінні становлення та трансформація інституту кримінальної відповідальності на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії базується на діалектичному підході. Це дає змогу досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту і юридичної форми, здійснити спектральний аналіз сутності та особливостей формування окремих аспектів державно-правового забезпечення кримінального судочинства та державно-кримінальної політики в цілому у історико-правовому вимірі.

Методологічний плюралізм став основоположним напрямком для характеристики стану й тенденцій розвитку нормативно-правових засад становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх. Окрім того, він сприяв переосмисленню сутності та змісту таких понять як: «неповнолітні», «діти», «підлітки» крізь призму політико-правових учень.

За допомогою діалектичного підходу також наново переосмислено загальнотеоретичне розуміння базової категорії «кримінальна відповідальність», визначено системні зв'язки та взаємозалежності, які прямо та опосередковано впливали на становлення й трансформацію кримінально-процесуальних аспектів проваджень у справах щодо неповнолітніх, а також обґрунтовано низку нових теоретичних положень і висновків, надано практичні рекомендації та пропозиції з досліджуваних питань.

Завдяки аксіологічному загальнонауковому методу виявлено та узагальнено домінуючі зміни та детермінанти, які характеризують особливості становлення та розвитку органів та установ по здійсненню правосуддя відносно

неповнолітніх осіб, а також системи органів по попередженню та протидії злочинності на різних етапах історико-правового становлення українського державотворення у досліджуваний період.

Задля моделювання відповідних дефініцій (базових концептів), інших юридичних конструкцій дослідження, розгляду правомочностей та правового статусу органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб вжито логіко-семантичний загальнонауковий метод пізнання (розділи 2, 3).

Методи класифікації та групування, а також порівняльно-правовий та формально-юридичний спеціально-наукові методи застосовано для визначення особливостей державно-правової політики у сфері забезпечення кримінального судочинства та попередження злочинності (розділи 2, 3).

Історико-правовий та історико-генетичний методи було застосовано під час аналізу нормативно-правових засад становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в досліджуваний період (розділ 1, 2).

Нормативно-догматичний (формально-юридичний, юридико-технічний) використано для характеристики законодавчої та нормативно-правової основи, яка регламентувала відносини у сфері протидії злочинності неповнолітніх осіб (розділ 3).

Прогностичний метод став у пригоді для визначення шляхів та напрацювання конкретних пропозицій у визначенні прогалин і юридичних колізій, а також у формулюванні власних пропозицій щодо правового регулювання окремих відносин із кримінальною відповідальністю неповнолітніх (розділи 2, 3).

Дисертаційне дослідження виконано з урахуванням напрацювань фахівців з філософії, політології, конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного права, кримінології, а також із соціології, антропології, логіки та низки інших галузей знань, які стосуються характеристики сутності і особливостей становлення кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Положення та висновки дисертації ґрунтуються на нормах Конституції України, інших законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах, які визначають засади державної політики у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх. Інформаційну основу дослідження також становлять аналітичні статті, довідкові видання, статичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у юридичній науці здійснено спробу надати концептуальне обґрунтування та історико-правовий аналіз процесу становлення та трансформації кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії. В межах дисертаційної роботи обґрунтовано низку наукових концептуальних положень, висновків та узагальнень, які характеризуються важливим значенням для історико-правової науки України та можуть бути враховані в процесі українського державотворення, зокрема:

уперше:

- аргументовано показано, що неповнолітні особи до середини ХІХ століття не мали жодного особливого кримінально-правового статусу, що було

пов'язано із відсутністю будь-яких уявлень відносно сутнісного наповнення поняття «дитинства» у юридичному та соціальному значенні;

- встановлено, що суди при розгляді справ за обвинуваченням неповнолітніх встановлювали лише фактичні обставини щодо наявності чи відсутності у особи «розуміння» характеру вчинюваного діяння та його наслідків, зокрема в разі його відсутності – злочин вважався вчиненим за наявності пом'якшуючої обставини, а в разі наявності – особа підлягала кримінальній відповідальності на загальних підставах;

- з'ясовано, що процес державно-правового забезпечення кримінального судочинства та попередження злочинності неповнолітніх постійно відставав, а будь-які спроби науково-теоретичного обґрунтування необхідності цілеспрямованої державної політики наштовхувались на яскраво-виражену консервативність владних структур, які, апелюючи до низької правової культури народу, нездатності його адекватно оцінити сутність здійснюваних перетворень та реформ, вважали за можливе застосовувати лише адміністративний примус на засадах соціальної ангажованості, практологічності та критичного ставлення до іноземних концепцій та теорій;

- констатовано, що кримінальне законодавство відносно неповнолітніх-злочинців будувалось за становим принципом, а міра покарання за вчинення одного і того ж самого злочину для неповнолітнього залежала від того до якого суду будуть направлені матеріали кримінального провадження – мирового чи окружного;

- показано, що жорсткий характер заходів кримінальної відповідальності застосовувався щодо соціально-незахищених категорій неповнолітніх осіб – дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також безпритульних, які в обов'язковому порядку підлягали мірі покарання у вигляді позбавлення волі через відсутність на законодавчому рівні державного піклування;

- доведено, що система органів та установ по попередженню та протидії злочинності неповнолітніх уособлювалась Міністерством внутрішніх справ Російської імперії та благодійними організаціями, які, не дивлячись на відсутність нормативно-правових засад їх діяльності та державного фінансування, вважалися ключовим органом у контексті надання соціальної допомоги та створенні умов, які б унеможливлювали подальший розвиток і поширення кримінальних правопорушень серед неповнолітніх та їх криміналізації взагалі;

удосконалено:

- наукову періодизацію еволюції та трансформації становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб у період знаходження українських земель у складі Російської імперії шляхом виділення трьох історико-правових хронологічних етапів: перший (XI – перша половина XVIII століття) – в різних збірниках можна зустріти норми права, що оповідають про звільнення неповнолітніх від покарання за ті чи інші види злочинів, але конкретного поділу чи приналежності особи до вікових рамок не існувало; другий (XVIII століття) – прийняття нормативних актів, які

встановлювали кримінальну відповідальність за вчинення злочину неповнолітніми особами за віковою конкретизацією на такі стадії як безумовної неосудності та умовної осудності; третій (XIX століття – XX століття) – пов'язаний із систематизацією кримінального законодавства у сфері відповідальності неповнолітніх осіб та прийняттям Уложення про покарання кримінальні та виправні у 1845 році, що стало наслідком визначення на нормативному рівні вікових рамок умовної осудності осіб віком до чотирнадцяти років;

- існуючі знання про процесуальний порядок здійснення правосуддя у кримінальних справах щодо неповнолітніх осіб, зокрема щодо відсутності окремих процесуальних стадій при порушенні кримінального провадження судовими слідчими;

- наукові уявлення про сутність державно-управлінської діяльності направленої на закріплення та функціонування системи органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб, яка здійснювалась не організовано на загальнодержавному рівні, а залежала від очільників губерній та посадовців тюремного комітету на місцях;

- існуючі знання про процесуальний порядок застосування запобіжних заходів до неповнолітніх-злочинців, зокрема відповідальний нагляд, поміщення у виправні притулки та колонії, а також тюремне ув'язнення в особливих приміщеннях при в'язницях, які суд був зобов'язаний обрати в залежності від свого особистого переконання;

набули подальшого розвитку:

- положення про основні форми, зміст, спрямованість, організаційну структуру органів державної влади діяльність яких спрямована на попередження та протидію злочинності неповнолітніх осіб в умовах української незалежності;

- наукові уявлення про систему політико-правових, соціально-економічних та законодавчих чинників, які зумовили трансформацію інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації, основні положення та висновки, викладені в ній, можуть бути використані:

у навчальному процесі – при підготовці спеціальних навчальних посібників та підручників із історії держави і права України, історії держави і права зарубіжних країн, теорії держави і права, кримінального права, кримінального процесу та кримінології;

у науково-дослідній сфері – як фундаментальна основа для подальших історико-правових, теоретико-прикладних досліджень кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, а також для розвитку доктрини кримінального права та кримінології;

у правозастосовній діяльності – результати дисертаційного дослідження сприятимуть удосконаленню інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб;

у галузі правотворчої діяльності – для вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства;

у правовиховній діяльності – для підвищення рівня правосвідомості, професійно-правової культури службових та посадових осіб органів державної влади, дослідників-правників.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у доповідях на наукових, науково-практичних та інших наукових заходах, зокрема: Актуальні проблеми та вимоги сьогодення (м. Запоріжжя, 24–25 липня 2020 року); Актуальні проблеми реформування системи законодавства України (м. Запоріжжя, 25-26 січня 2019 року); Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті (м. Львів, 20–21 жовтня 2017 р.); Юридична наука: виклики і сьогодення (м. Одеса, Україна, 8–9 червня 2018 р.); Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети (м. Одеса, Україна, 17–18 січня 2020 р.).

Публікації. Основні висновки та окремі положення дисертаційного дослідження викладені у 5 наукових статтях у наукових фахових виданнях України й іноземних держав, 5 тезах доповідей на науково-практичних конференціях та засіданнях тематичних «круглих столів».

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які містять 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 258 сторінок, список використаних джерел містить 225 найменувань і займає 20 сторінок, додатки розміщено на 2 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, мета і завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, розкривається наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, наводяться відомості про апробацію результатів і публікації.

Перший розділ **«Загальні засади дослідження проблематики кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії)»** починається із *підрозділу 1.1. «Історіографічна та джерельна основа дослідження»*, де проведено науковий аналіз літератури історичного та юридичного характеру щодо виокремлення окремих аспектів та закономірностей становлення й трансформації інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб.

Звернуто увагу на те, що доктринальний аналіз праць представників історико-правової думки початку XVIII - другої половини XIX століття дозволяє говорити про те, що основна увага дослідниками даного періоду приділялась таким аспектам як: визначення віку кримінальної відповідальності і вікової специфіки дітей і підлітків, які вчинили злочин; дослідження та виокремлення причин і умов, які сприяли злочинності неповнолітніх; пошук

дієвих заходів і методів протидії та попередження злочинної поведінки дітей і підлітків, а також їх виправлення та ресоціалізації.

Джерелознавчою основою роботи є систематизовані: нормативно-правові акти; довідково-статистичні матеріали; спогади правників; періодичні видання; архівні джерела, насамперед Державний архів Київської області (ДАКО): ф. 8, ф. 226, ф. 346, ф. 787, ф. 791, ф. 864, ф. 877, ф. 881, ф. 894, ф. 955, ф. 1052, ф. 1054, ф. 1055, ф. 1060, ф. 1369, ф. 1449, ф. 1455, ф. 1529, ф. 1725; Державний архів Харківської області (ДАХО) ф. 23, ф. 43, ф. 56, ф. 202, ф. 217, ф. 218, ф. 313, ф. 489, ф. 507, ф. 509, ф. 514. Додатково було використано й деякі архівні відомості представлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 1067) та Державному архіві Одеської області (фонди 361, 732, 733).

У підрозділі 1.2 *«Нормативно-правові засади становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб»* акцентовано увагу на тому, що в системі становлення та розвитку нормативно-правових засад формування інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, можна виділити декілька стадій (періодів): період безумовної неосудності (малолітня особа вважалась неосудною, а отже, не підлягала відповідальності за вчинений злочин); період умовної осудності (малолітня особа вважалась осудною лише «умовно», а обов'язок щодо встановлення наявності чи відсутності в її діях «розуміння характеру вчиненого діяння» покладался на суд, який зобов'язувався в кожному випадку довести зазначені обставини належними доказами. Перелік допустимих до застосування заходів покарання до неповнолітніх осіб суттєво відрізнявся від тих покарань, які могли бути застосовані за вчинення аналогічних злочинів повнолітніми особами, а сама система покарань характеризувалась не каральним впливом, а виховним.

Аналіз нормативно-правових засад становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб дозволяє зазначити, що діюче законодавство у XVIII-XX столітті не розмежовувало такі поняття як «малолітні» та «неповнолітні» особи, хоча й в деяких актах закріплювалося, що особи віком до 17 років – є малолітніми, а з 17 до 21 – неповнолітні, але на законодавчому рівні містилась вказівка, що таке розмежування в найменуваннях не завжди дотримано. Вперше, неповнолітні особи поділялись на групи в залежності від вікових рамок у відповідності до Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, зокрема: особи до 7 років, від 7 до 10 років, від 10 до 14 років, від 14 до 17 років, від 17 до 21 року, тобто застосовувалась клімактерична система періодизації грецького лікаря Гіппократа відома ще з давніх часів. Термін же «підліток» застосовувався лише у судовій практиці та у жодному нормативному акті не застосовувався, хоча у юридичній літературі досліджуваного періоду розумівся як особа у віці від дванадцяти до шістнадцяти років.

Другий розділ **«Державно-правове забезпечення кримінального судочинства у справах відносно неповнолітніх осіб (XVIII-XX століття)»** складається із трьох підрозділів. У підрозділі 2.1 *«Організаційно-правові засади становлення та розвитку органів та установ по здійсненню*

правосуддя відносно неповнолітніх осіб» висвітлено систему органів та установ, які мали право здійснювати правосуддя по відношенню до неповнолітніх, які вчинили злочин.

Акцентовано увагу на тому, що судова реформа і реформи місцевого самоврядування, а також зміна кримінально-процесуальних засад ведення правосуддя по кримінальним справам за обвинуваченням неповнолітніх наприкінці XIX-початку XX століття сприяли переосмисленню вироблених раніше принципів організації профілактики негативних проявів у молодіжному середовищі та боротьби з дитячою та підлітковою злочинністю, а створювані дитячі суди керувались якісно-новими принципами, ключова концепція яких полягала у тому, щоб не покарати винного злочинця, а скоріше направити його на шлях перевиховання. Окрім того, в період гуманізації законодавства та формування інституту захисту дитинства, держава прагнула до застосування всіляких профілактичних заходів, що сприяли б попередженню злочинності серед неповнолітніх, основним елементом яких є створення спеціальних судів, як наслідок значною мірою змінився не тільки суто правовий підхід, але й психологічний – до сприйняття неповнолітніх як суб'єктів вчинення злочину.

Створення дитячих судів, вважалося одним із найбільш оптимальних заходів направлених на боротьбу із дитячою злочинністю шляхом здійснення спрощеного кримінального судочинства, зокрема за відсутності сторони захисту – адвоката та обвинувачення – прокурора. Відсутність державного обвинувачення пов'язувалося із тим, що державі важливо не покарати дитину, а віднайти для неї найбільш прийнятну міру покарання, натомість відсутність адвоката пов'язувалась із тим, що суд – це найкращий помічник неповнолітнього-злочинця, який прагне не лише виправдати його, але й надати допомогу направлену на його асоціалізацію у державно-суспільному середовищі, виступаючи ключовим суб'єктом реалізації превентивної кримінально-правової державної політики.

У підрозділі 2.2 *«Кримінально-процесуальні аспекти проваджень у справах щодо неповнолітніх осіб»* досліджено специфіку та особливі процесуальних засад ведення кримінального судочинства відносно неповнолітніх осіб. Наголошено, що переважна більшість нормативно-правових актів до другої половини XIX століття закріплювала правила та порядок перевиховання неповнолітніх злочинців і лише із другої половини XIX століття приймаються законодавчі акти направлені на чітку регламентацію процесуального порядку вчинення окремих дій з метою встановлення складу злочину у діях особи, а також особливостей притягнення її до відповідальності за вчинений злочин. Сферу регулювання зазначених відносин, фактично, було закладено шляхом прийняття двох нормативних актів – Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 року та Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями 1864 року, норми яких в подальшому лише змінювались та доповнювались.

Розвиваючись в напрямку розширення правової регламентації інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх та демократизації процесуальних засад її реалізації (зокрема, підвищення віку притягнення до кримінальної

відповідальності, пом'якшення деяких видів покарань за злочини тощо), законодавство будувалось за становим принципом та впроваджувало нові прогалини та колізії, зокрема: міра покарання за вчинення одного і того ж самого злочину для неповнолітнього віком від 17-ти до 21-го року залежала від того до якого суду будуть направлені матеріали кримінального провадження – мирового чи окружного, адже їх процесуальна діяльність регламентувалась різними законодавчими актами (у відповідності до Положення про покарання кримінальні та виправні, такий вік вважався обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність, але згідно положень Статуту «Про покарання, які накладаються мировими судьями» дані особи підлягали відповідальності на загальних підставах); впровадження особливого виду покарання у вигляді направлення неповнолітнього злочинця під відповідальний нагляд батькам чи іншим особам, які їх замінюють не застосовувалося щодо сиріт, а також безпритульних, які в обов'язковому порядку підлягали ізоляції; міра покарання залежала від статі неповнолітнього злочинця, так дівчат направляли переважно у виховні та виправні заклади, а в разі їх відсутності у монастирі; законодавчо закріплювалося, що суд повинен застосувати один з таких запобіжних заходів як відповідальний нагляд, поміщення у виправні притулки та колонії, а також тюремне ув'язнення, тобто їх застосування вважалося обов'язковим незалежно від особи-злочинця та характеру вчиненого діяння.

Якісно-новий підхід у контексті кримінально-процесуальних аспектів провадження у справах щодо неповнолітніх було закладено за результатами прийняття у 1897 році законопроєкту присвяченого відповідальності неповнолітніх-злочинців за допомогою якою було законодавчо проведено грань між двома різними за своєю природою віхами захисту процесуальних прав і гарантій неповнолітніх у кримінальному процесі: від періоду практично повної їх відсутності та періодом їх досить детальної регламентації. Найбільш значущими положеннями, введеними в дію було: закріплення системи участі законних представників (батьків або осіб які їх замінюють); чітка регламентація підстав та способів застосування запобіжних заходів; необхідність виділення в окреме провадження матеріалів справи щодо співучасті неповнолітніх злочинців; наявність особливої форми процесу – провадження щодо розуміння.

У *підрозділі 2.3 «Законодавче закріплення та функціонування системи органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб»* розкриваються змістовні аспекти правового статусу та сукупності системи органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб як ключовий елемент реформування державної політики направленої на становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх шляхом створення виправних притулків та колоній. Серед неповнолітніх-злочинців, які перебували в колоніях, більшість було засуджено мировими судами, що в контексті архівних хронік свідчить, що неповнолітні направлялися за незначні вчинки, при цьому, суди, як правило, застосовували такий вид покарання на досить короткі терміни (як правило, два-три місяці), що не надавало часу для їх перевиховання та можливості встати на належний спосіб життя, що повністю нівелювало головну сутність та мету їх створення взагалі. В контексті суддівського корпусу,

притулки вважалися суто формальним поняттям, що уособлювало не виховно-виправний заклад, а місце ув'язнення.

Державно-управлінська діяльність по закріпленню та функціонуванню системи органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб здійснювалась не організовано, а залежала від очільників губерній та посадовців тюремного комітету на місцях, водночас відсутність загальних правових норм направлених на нормативно-правову регламентацію їх діяльності стало наслідком того, що норми, які безпосередньо регулювали положення неповнолітніх злочинців у притулках закріплювались у статутах виховно-виправних закладів, які затверджувались як підстава для їх створення. Внаслідок чого, надзвичайно великі повноваження в даному відношенні надавались особам, які прийняли рішення про заснування таких установ, що не може вважатися позитивною тенденцією, оскільки управління кримінально-виправними закладами обов'язково має забезпечувати держава, а саме міністерство юстиції в особі своїх регіональних підрозділів і посадових осіб.

Третій розділ **«Трансформація нормативно-правового регулювання відносин у сфері протидії злочинності неповнолітніх осіб в контексті еволюції української державності в XVIII-XX столітті»** охоплює коло питань щодо становлення інституту попередження та протидії злочинності неповнолітніх. У підрозділі 3.1 «Еволюція та трансформація концепції протидії злочинності неповнолітніх у вітчизняній науковій думці» звернуто увагу на те, що становлення спеціального правового статусу дітей і підлітків в рамках кримінального судочинства та протидії злочинності було одним із найбільш важливих досягнень у другій половині XIX століття, але державно-правова дійсність, зокрема, відсутність належної матеріальної бази, не дозволила декларованим законодавчим нормам в повній мірі бути реалізованими. Запропоновані науковим товариством досліджуваного періоду варіанти оптимізації і реформування існуючого порядку ведення кримінального судочинства та протидії злочинності являли собою свого роду «ідеальні моделі», що виникали після ознайомлення з порівняно-вдалим аналогічним закордонним досвідом, але специфіка державно-владної діяльності по відношенню до українських територій у складі Російської імперії у сукупності із численними негативними соціальними процесами не дозволили належним чином втілити у державно-суспільне життя передові наукові розробки та концепції вітчизняної наукової думки.

З урахуванням проведеного дослідження еволюції та трансформації концепції протидії злочинності неповнолітніх у вітчизняній науковій думці, констатовано, що розгляд проблеми протидії злочинності неповнолітніх до XX століття, у порівнянні із суміжними дослідженнями, набувало більш вузького та спеціалізованого характеру, що обумовлювалось необхідністю забезпечення дієвої боротьби у сфері дитячої злочинності. Законодавчі зміни реалізовані із прийняттям закону «Про малолітніх і неповнолітніх злочинців» у 1897 році, стали черговим етапом у розвитку та становленні державно-правової діяльності направленої на гуманізацію кримінальної відповідальності неповнолітніх, що на першочергових етапах увінчалось створенням якісно-

нових спеціалізованих судових органів специфіка функціонування яких була направлена на забезпечення виховного впливу. Юридичні аспекти діяльності спеціалізованих судів доповнювалися фактичним наглядом за неповнолітніми, який здійснювався інститутом піклувальників, при цьому, серед науковців зустрічалися різні погляди на те, яким чином слід організовувати діяльність даного інституту: на добровільних засадах, або шляхом спеціальних судових розпоряджень, а надання спеціалізованим судам досить великого спектру дискреційних повноважень пов'язаних з вибором заходів, що можуть застосовуватися до неповнолітніх-злочинців повинно було забезпечити протидію та попередження їх злочинності.

У підрозділі 3.2 «Концептуальні та організаційно-правові засади попередження злочинності серед неповнолітніх» зазначено, що розвиток та становлення організаційно-правових засад попередження злочинності крізь призму охорони дитинства і превенції ненормативної поведінки неповнолітніх постійно відставав, а будь-які спроби науково-теоретичного обґрунтування необхідності цілеспрямованої державної політики наштовхувались на яскраво-виражену консервативність владних структур, які, апелюючи до низької правової культури народу, нездатності його адекватно оцінити сутність здійснюваних перетворень та реформ, вважали за можливе застосовувати лише зовнішній примус. Причому, такий процес характеризувався й певними національними особливостями, що виражалося, перш за все, в його соціальній ангажованості (найтіснішого зв'язку з конкретною соціальною ситуацією), практологічності (переважання практико-орієнтованих підходів), критичного ставлення до іноземних концепцій та ідей. В цілому, у досліджуваний період можна виділити два підходи щодо визначення та обґрунтування причин та умов ненормативної поведінки неповнолітніх осіб: соціально-педагогічний та кримінально-правовий. Якщо перший знаходився під впливом природно-матеріалістичної теорії, то інший – став результатом впливу та опосередкування соціологічної концепції, яка пояснювала злочинність соціальними умовами існування людей.

Натомість, організаційно-правові засади попередження та протидії злочинності серед неповнолітніх осіб спиралися на ідеях та концепціях поступового станового державного протекціонізму відносно найбільш соціально-незахищених категорій неповнолітніх схильних до злочинної діяльності в силу тих чи інших обставин. Переважна більшість суб'єктів профілактичної діяльності розглядали неповнолітніх осіб із ненормативною поведінкою як пасивну істоту, здатну регулювати та контролювати свою поведінку лише в незначній мірі і лише із середини XIX століття, з початком демократичних перетворень, стала формуватися нова превентивна доктрина щодо підростаючого покоління, пов'язана з абсолютною відмовою від карального та соціального контролю шляхом його заміни на громадський вплив та нагляд, а також переходом від стратегії утримання від вчинення злочину не шляхом загрозою застосування каральних заходів, а в силу власної правосвідомості заснованої на ідеях законності та правопорядку крізь призму ідей, що неповнолітній злочинець – це повноцінний суб'єктом правовідносин.

У підрозділі 3.3. «Державно-правове забезпечення попередження злочинності неповнолітніх осіб» акцентовано увагу на тому, що в загальному розумінні під державно-правовою політикою слід розуміти послідовну, системну, комплексну діяльність держави зі створення та оптимізації механізму відповідальності, системи покарань, ресоціалізації криміналізованих дітей і підлітків, а також превенції вчинення злочинів неповнолітніми особами. З урахуванням даних постулатів періодизацію державно-правової політики у сфері протидії злочинності неповнолітніх умовно доцільно представити в двох хронологічних етапах: перший – виникнення проблеми, її усвідомлення на державно-законодавчому рівні та вжиття певних заходів (із XVIII століття – до моменту прийняття законодавчого акту «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх та неповнолітніх, а також законоположень про їх караність» 1897 року); другий – остаточне набуття неповнолітніми-злочинцями спеціального правового статусу у кримінально-правових відносинах (із 1897 року – до першої половини XX століття).

До складу основних чинників, які впливали на еволюцію державної політики у сфері боротьби з криміногенними процесами у середовищі неповнолітніх, слід назвати: фактичну невирішеність проблеми злочинності неповнолітніх, що штовхало законодавця до прийняття нових заходів; ідеї та погляди, висловлені представниками юридичної науки; конкретні соціальні умови, які були в значній мірі сприятливими для розвитку асоціальних процесів і явищ. В цілому ж, державно-правова політика у сфері протидії злочинності неповнолітніх носила міжгалузевий, комплексний характер і в загальному вигляді була направлена на боротьбу із девіацією дітей та підлітків, найбільш небезпечним проявом якої була злочинність, причому, в окремих аспектах діяльність держави щодо протидії злочинності неповнолітніх не обмежувалась лише застосуванням ретроспективних заходів, а навпаки, державно-правове регулювання багато в чому було звернено до попередження негативних явищ і процесів, а не до боротьби із їх наслідками.

Додатково аргументовано, що конкретна спрямованість державно-правового підходу до регулювання положення осіб, які не досягли повноліття та вчинили злочин, може мати різний характер. Так, в загальному вигляді його можна представити як спрямованість державно-правової політики на гуманізацію правового становища дітей та підлітків, які вчинили кримінальне правопорушення; з іншого боку спрямованість державно-правового впливу в зазначеній може мати і зворотний характер, пов'язаний з переважанням законодавчих ідей направлених на посилення заходів, що застосовуються до неповнолітніх злочинців. Вибір тієї чи іншої спрямованості на практиці повинен залежати від ступеня криміналізації суспільства, характеру злочинів неповнолітніх та інших факторів.

У підрозділі 3.4. «Система органів та установ по попередженню та протидії злочинності неповнолітніх осіб» доведено, що головним органом у системі установ по попередженню та протидії злочинності неповнолітніх осіб було Міністерство внутрішніх справ Російської імперії, напрямки діяльності та функціонування якого не обмежувались лише боротьбою із злочинністю чи її

протидією. Так, соціальний напрямок діяльності був пов'язаний із виправленням неповнолітніх-злочинців та дітей, які опинилися в скрутному становищі в силу певних життєвих обставин, адже за допомогою прямого та опосередкованого впливу у даній сфері неповнолітні отримували освіту та підлягали перевихованню, аби в подальшому вони не потрапили до злочинного середовища. Регламентним напрямком можна вважати діяльність пов'язану із розробкою, прийняттям та погодженням нормативно-правових актів у сфері боротьби та попередження із злочинністю неповнолітніх, а також забезпечення піклування щодо них, особливо в контексті боротьби із жебрацтвом, бродяжництвом та проституцією як найбільш поширеними й соціально-небезпечними криміногенними явищами. В якості формально-правового напрямку можна вважати діяльність щодо реєстрації та затвердження положень та статутів благодійних органів та установ з метою законності їх створення та функціонування, а також здійснення контрольно-наглядової діяльності в подальшому. Кримінально-правовий напрямок – реалізація комплексу заходів направлених на боротьбу із кримінальними правопорушеннями неповнолітніх осіб та криміногенними формами їх вираження. Окрім того, становлення та упорядкування структури органів та установ на місцевому рівні, особливості їх функціонування та здійснення владних повноважень, особливо поліції можна назвати організаційно-штатним напрямком, який також відігравав значну роль у реалізації державно-управлінської діяльності у сфері протидії злочинності неповнолітніх.

Діяльність благодійних установ та організацій мала величезне значення у попередженні та протидії злочинності неповнолітніх осіб, причому діяльність приватних структур, не дивлячись на відсутність належної та повноцінної державної підтримки, мала широке поширення та застосування у контексті надання соціальної допомоги неповнолітнім-злочинцям. В цілому, на українських територіях організація патронату носила філантропічний характер і здійснювалася на громадських засадах, хоча цілі, поставлені перед ним, мали кримінально-політичне значення, оскільки припускали боротьбу із злочинністю.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексне теоретико-прикладне узагальнення й надано нове вирішення наукової проблематики у вітчизняній історії держави та права, що полягає в системному дослідженні історико-правових аспектів кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії. Доктринальне узагальнення одержаних результатів дисертаційної роботи надало змогу сформулювати такі важливі висновки:

1. Історико-правову літературу із проблематики пов'язаної із становленням та трансформацією інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб можна умовно розподіли на три групи: публікації періоду існування Російської імперії, радянського періоду та сучасного українського

етапу державотворення. Доктринальний аналіз праць представників історико-правової думки другої половини XIX-XX століття дозволяє говорити про те, що основна увага даного періоду приділялась таким аспектам як: визначення віку кримінальної відповідальності і вікової специфіки дітей і підлітків, які вчинили злочин; дослідження та виокремлення причин і умов, які сприяли злочинності неповнолітніх; пошук дієвих заходів і методів протидії та попередження злочинної поведінки дітей і підлітків, а також їх виправлення та ресоціалізації. Водночас, на законодавчому рівні майже до середини XIX століття неповнолітні особи не мали жодного особливого кримінально-правового статусу, що яскраво свідчить про збереження безправного становища дітей перед законом і судом аж до середини XIX століття, що було пов'язано, перш за все, із відсутністю будь-яких уявлень відносно сутнісного наповнення поняття «дитинства» у юридичному та соціальному значенні взагалі.

2. В системі становлення та розвитку нормативно-правових засад становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, можна виділити декілька стадій (періодів): період безумовної неосудності (малолітня особа вважалась неосудною, а отже, не підлягала відповідальності за вчинений злочин); період умовної осудності (малолітня особа вважалась осудною лише «умовно», а обов'язок щодо встановлення наявності чи відсутності в її діях «розуміння характеру вчиненого діяння» покладался на суд, який зобов'язувався в кожному випадку довести зазначені обставини належними доказами. Перелік допустимих до застосування заходів покарання до неповнолітніх осіб суттєво відрізнявся від тих покарань, які могли бути застосовані за вчинення аналогічних злочинів повнолітніми особами, а сама система покарань характеризувалась не каральним впливом, а виховним.

3. Аналіз нормативно-правових засад становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб дозволяє зазначити, що діюче законодавство у XVIII-XX столітті не розмежовувало такі поняття як «малолітні» та «неповнолітні» особи, хоча й в деяких актах закріплювалося, що особи віком до 17 років – є малолітніми, а з 17 до 21 – неповнолітні, на законодавчому рівні містилась вказівка, що таке розмежування в найменуваннях не завжди дотримано. Вперше, неповнолітні особи поділялись на групи в залежності від вікових рамок у відповідності до Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, зокрема: особи до 7 років, від 7 до 10 років, від 10 до 14 років, від 14 до 17 років, від 17 до 21 року, тобто застосовувалась клімактерична система періодизації грецького лікаря Гіппократа відома ще з давніх часів. Термін же «підліток» застосовувався лише у судовій практиці та у жодному нормативному акті не застосовувався, хоча у юридичній літературі досліджуваного періоду розумівся як особа у віці від дванадцяти до шістнадцяти років.

4. В залежності від історико-правових хронологічних рамок становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб можна виділити три етапи :

перший (XI – перша половина XVIII століття) – в різних збірниках можна зустріти норми права, що оповідають про звільнення неповнолітніх від

покарання за ті чи інші види злочинів, але конкретного поділу чи приналежності особи до вікових рамок не існувало;

другий (XVIII століття) – характеризується прийняттям нормативних актів, які встановлювали кримінальну відповідальність за вчинення злочину неповнолітніми особами взагалі, причому вік кримінальної відповідальності розгалужується на такі психофізіологічні стани як безумовної неосудності та умовної осудності, що знайшло своє нормативне закріплення в указі Сенату «Про визнання малолітніми людьми обох статей від народження до 17 років; про звільнення таких у разі тяжких злочинів від тортури і страти, і про покарання їх, замість того, кнута і батогами, з поміщенням у монастирі для виправлення» від 1742 року та указі Сенату «Про провадження у справах кримінальних, вчинених неповнолітніми, і про відмінності у покараннях відповідно до віку злочинців» від 1765 року;

третій (XIX століття – XX століття) – пов'язаний із систематизацією кримінального законодавства у сфері відповідальності неповнолітніх осіб внаслідок публікації Зводу законів Російської імперії 1832 року та прийняттям Уложення про покарання кримінальні та виправні у 1845 році, що стало наслідком визначення на нормативному рівні вікових рамок умовної осудності неповнолітніх осіб до чотирнадцяти років.

5. Створення дитячих судів, вважалось одним із найбільш оптимальних заходів направлених на боротьбу із дитячою злочинністю шляхом здійснення спрощеного кримінального судочинства, зокрема за відсутності сторони захисту – адвоката та обвинувачення – прокурора. Відсутність державного обвинувачення пов'язувалось із тим, що державі важливо не покарати дитину, а віднайти для неї найбільш прийнятну міру покарання, натомість відсутність адвоката пов'язувалась із тим, що суд – це найкращий помічник неповнолітнього-злочинця, який прагне не лише виправдати його, але й надати допомогу направлену на його асоціалізацію у державно-суспільному середовищі, виступаючи ключовим суб'єктом реалізації превентивної кримінально-правової державної політики.

6. Розглядаючи кримінально-процесуальні аспекти проваджень у справах щодо неповнолітніх варто наголосити, що переважна більшість нормативно-правових актів до другої половини XIX століття закріплювала правила та порядок перевиховання неповнолітніх злочинців і лише із другої половини XIX століття приймаються законодавчі акти направлені на чітку регламентацію процесуального порядку вчинення окремих дій з метою встановлення складу злочину у діях особи, а також особливостей притягнення її до відповідальності за вчинений злочин. Сферу регулювання зазначених відносин, фактично, було закладено шляхом прийняття двох нормативних актів – Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 року та Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями 1864 року, норми яких в подальшому лише змінювались та доповнювались.

Розвиваючись в напрямку розширення правової регламентації інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх та демократизації процесуальних засад її реалізації (зокрема, підвищення віку притягнення до кримінальної

відповідальності, пом'якшення деяких видів покарань за злочини тощо), законодавство будувалось за становим принципом та впроваджувало нові прогалини та колізії, зокрема: міра покарання за вчинення одного і того ж самого злочину для неповнолітнього віком від 17-ти до 21-го року залежала від того до якого суду будуть направлені матеріали кримінального провадження – мирового чи окружного, адже їх процесуальна діяльність регламентувалась різними законодавчими актами (у відповідності до Положення про покарання кримінальні та виправні, такий вік вважався обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність, але згідно положень Статуту «Про покарання, які накладаються мировими судьями» дані особи підлягали відповідальності на загальних підставах); впровадження особливого виду покарання у вигляді направлення неповнолітнього злочинця під відповідальний нагляд батькам чи іншим особам, які їх замінюють не застосовувалося щодо сиріт, а також безпритульних, які в обов'язковому порядку підлягали ізоляції; міра покарання залежала від статі неповнолітнього злочинця, так дівчат направляли переважно у виховні та виправні заклади, а в разі їх відсутності у монастирі; законодавчо закріплювалося, що суд повинен застосувати один з таких запобіжних заходів як відповідальний нагляд, поміщення у виправні притулки та колонії, а також тюремне ув'язнення, тобто їх застосування вважалося обов'язковим незалежно від особи-злочинця та характеру вчиненого діяння.

7. Якісно-новий підхід у контексті кримінально-процесуальних аспектів провадження у справах щодо неповнолітніх було закладено за результатами прийняття у 1897 році законопроекту указ про зміну форм та порядку здійснення судочинства у справах щодо злочинних діянь неповнолітніх та малолітніх осіб, а також законоположень щодо їх покарання, за допомогою якою було законодавчо проведено грань між двома різними за своєю природою віхами захисту процесуальних прав і гарантій неповнолітніх у кримінальному процесі: від періоду практично повної їх відсутності та періодом їх досить детальної регламентації. Найбільш значущими положеннями, введеними в дію було: закріплення системи участі законних представників (батьків або осіб які їх замінюють); чітка регламентація підстав та способів застосування запобіжних заходів; необхідність виділення в окреме провадження матеріалів справи щодо співучасті неповнолітніх злочинців; наявність особливої форми процесу – провадження щодо розуміння.

8. Державно-управлінська діяльність по закріпленню та функціонуванню системи органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб здійснювалась не організовано, а залежала від очільників губерній та посадовців тюремного комітету на місцях, водночас відсутність загальних правових норм направлених на нормативно-правову регламентацію їх діяльності стало наслідком того, що норми, які безпосередньо регулювали положення неповнолітніх злочинців у притулках закріплювались у статутах виховно-виправних закладів, які затверджувались як підстава для їх створення. Внаслідок чого, надзвичайно великі повноваження в даному відношенні надавались особам, які прийняли рішення про заснування таких установ, що не може вважатися позитивною тенденцією, оскільки управління кримінально-виправними закладами

обов'язково має забезпечувати держава, а саме міністерство юстиції в особі своїх регіональних підрозділів і посадових осіб.

9. Державна політика направлена на протидію злочинності серед неповнолітніх не носила самостійного значення і була інтегрована на практиці в якості суспільної допомоги («мирського піклування») дітям-маргіналів. Протягом XV-XVIII століть попередження протиправної поведінки дітей та підлітків концентрується в повністю контрольованому державою інституті піклування крізь призму законодавства побудованого на доктрині поступового обмеження караності малолітніх і лише у першій половині XIX століття, з розвитком суспільних і приватних форм піклування дітей і розробкою законодавчих механізмів регулювання нормативної поведінки неповнолітніх, превентивна політика поступово стає автономною частиною загальної соціальної політики в сфері охорони дитинства. Недосконалість нормативно-правової бази стосувалось не лише відносин у сфері піклування малолітніх осіб, правового становища дітей-злочинців, але й питань профілактики та запобігання злочинності. Причому, найбільшу стурбованість громадськості привертала такі проблеми як дитяча проституція, алкоголізація підростаючого покоління і зростання кількості підлітків-самогубців і навіть прийняття під впливом громадськості Положення про організацію нагляду за міською проституцією, яке закріплювало мінімально-допустимий вік для заняття проституцією у вісімнадцять років не призвело до жодних позитивних результатів, оскільки саме положення носило рекомендаційний характер та було направлено губернаторам для виконання із вказівкою «забезпечити виконання наскільки це можливо за місцевими умовами».

10. Розвиток та становлення організаційно-правових засад попередження злочинності крізь призму охорони дитинства і превенції ненормативної поведінки неповнолітніх постійно відставав, а будь-які спроби науково-теоретичного обґрунтування необхідності цілеспрямованої державної політики наштовхувались на яскраво-виражену консервативність владних структур, які, апелюючи до низької правової культури народу, нездатності його адекватно оцінити сутність здійснюваних перетворень та реформ, вважали за можливе застосовувати лише зовнішній примус. Причому, такий процес характеризувався й певними національними особливостями, що виражалося, перш за все, в його соціальній ангажованості (найтіснішого зв'язку з конкретною соціальною ситуацією), практичності (переважання практико-орієнтованих підходів), критичного ставлення до іноземних концепцій та ідей. В цілому, у досліджуваній період можна виділити два підходи щодо визначення та обґрунтування причин та умов ненормативної поведінки неповнолітніх осіб: соціально-педагогічний та кримінально-правовий. Якщо перший знаходився під впливом природно-матеріалістичної теорії, то інший – став результатом впливу та опосередкування соціологічної концепції, яка пояснювала злочинність соціальними умовами існування людей.

Система громадської профілактики соціальної занедбаності і протиправної поведінки неповнолітніх стала формуватися лише наприкінці XIX століття, коли у великих містах починають з'являтися різноманітні неформальні

громадські утворення діяльність яких направлена на протидію наростаючій маргіналізації та криміналізації підростаючого покоління. Ідеологією їх діяльності стало надання такого роду допомоги, яка могла б стати фундаментальною основою для досягнення нужденними подальшої господарської самодіяльності, тобто можливості самозабезпечення. Всі громадські організації, які займалися питаннями дитячого піклування, відсторонення підлітків від соціально-небезпечних впливів та факторів, а також злочинної діяльності, в залежності від обсягу цієї діяльності поділялися на дві групи: ті, які здійснювали таку діяльність як допоміжну одночасно із іншою діяльністю, а також ті, для яких вона була основною.

11. Державно-правова політика у сфері протидії злочинності неповнолітніх в досліджуваній період уособлюється як діяльність направлена на встановлення максимально-ефективного режиму захисту законслухняних громадян від протиправних посягань неповнолітніх, мінімізація злочинних процесів і явищ у дитячому середовищі, а також прийняття інших правових і загально-соціальних заходів, спрямованих на усунення факторів злочинності та деградації суспільства. В цілому ж, задля досягнення цілей державно-правової політики в сфері протидії злочинності неповнолітніх повинні бути вирішені задачі оптимізації діяльності спеціалізованих державних органів щодо попередження та припинення злочинної діяльності неповнолітніх; поліпшення механізмів здійснення кримінального переслідування і притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх; забезпечення ресоціалізації неповнолітніх злочинців; вжиття заходів щодо культурно-морального оздоровлення суспільства, а досліджувана державно-правова політика у сфері протидії злочинності неповнолітніх дозволяє її структурувати шляхом виділення трьох основних функцій: правоохоронної, правовідновлюючої (компенсаційної) та превентивної.

12. Головним органом у системі установ по попередженню та протидії злочинності неповнолітніх осіб було Міністерство внутрішніх справ Російської імперії, напрямки діяльності та функціонування якого не обмежувались лише боротьбою із злочинністю чи її протидією. Так, соціальний напрямок діяльності був пов'язаний із виправленням неповнолітніх-злочинців та дітей, які опинилися в скрутному становищі в силу певних життєвих обставин, адже за допомогою прямого та опосередкованого впливу у даній сфері неповнолітні отримували освіту та підлягали перевихованню, аби в подальшому вони не потрапили до злочинного середовища. Регламентним напрямком можна вважати діяльність пов'язану із розробкою, прийняттям та погодженням нормативно-правових актів у сфері боротьби та попередження із злочинністю неповнолітніх, а також забезпечення піклування щодо них, особливо в контексті боротьби із жебрацтвом, бродяжництвом та проституцією як найбільш поширеними й соціально-небезпечними криміногенними явищами. В якості формально-правового напрямку можна вважати діяльність щодо реєстрації та затвердження положень та статутів благодійних органів та установ з метою законності їх створення та функціонування, а також здійснення контрольно-наглядової діяльності в подальшому. Кримінально-правовий напрямок –

реалізація комплексу заходів направлених на боротьбу із кримінальними правопорушеннями неповнолітніх осіб та криміногенними формами їх вираження. Окрім того, становлення та упорядкування структури органів та установ на місцевому рівні, особливості їх функціонування та здійснення владних повноважень, особливо поліції можна назвати організаційно-штатним напрямком, який також відігравав значну роль у реалізації державно-управлінської діяльності у сфері протидії злочинності неповнолітніх.

Діяльність благодійних установ та організацій мала величезне значення у попередженні та протидії злочинності неповнолітніх осіб, причому діяльність приватних структур, не дивлячись на відсутність належної та повноцінної державної підтримки, мала широке поширення та застосування у контексті надання соціальної допомоги неповнолітнім-злочинцям. В цілому, на українських територіях організація патронату носила філантропічний характер і здійснювалася на громадських засадах, хоча цілі, поставлені перед ним, мали кримінально-політичне значення, оскільки припускали боротьбу із злочинністю.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Стороженко І. О. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх осіб та виконання покарань: історико-правовий аналіз (друга половина ХІХ-початок ХХ століття). *Юридична наука*. 2019. № 12. С. 43-48
2. Стороженко І. О. Організаційно-правові засади попередження злочинності неповнолітніх осіб (на матеріалах українських губерній у складі російської імперії). *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 70-74.
3. Стороженко І. О. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх осіб та виконання покарань: історико-правовий аналіз (друга половина ХІХ-початок ХХ століття). *Юридична наука*. 2019. № 12. С. 43-48.
4. Стороженко И. А. Нормативно-правовые основы становления и развития института уголовной ответственности в Украине: историко-правовая характеристика (на примере XVIII- XX века). *Экономика и право Казахстана*. 2020. № 06 (552). С. 6-11.
5. Стороженко І. О. Система органів та установ по попередженню та протидії злочинності неповнолітніх осіб (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *Право і безпека*. № 4. (79). С. ____.
6. Стороженко І. О. Особливості законодавчого становлення інституту обмеження кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб на українських територіях (перша половина ХVІІІ – ХІХ століття). Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24–25 липня 2020 року. – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 34–37.
7. Стороженко І. О. Особливості державно-правового регулювання протидії злочинності неповнолітніх (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). Актуальні проблеми реформування системи

законодавства України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25-26 січня 2019 року. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 91-94.

8. Стороженко І. О. Загальнотеоретична характеристика нормативно-правового регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 20–21 жовтня 2017 р. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. С. 89–92.

9. Стороженко І. О. Окремі питання діяльності виховних закладів для неповнолітніх-злочинників (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). Юридична наука: виклики і сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 8–9 червня 2018 р.). – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 67-69.

10. Стороженко І. О. Законодавче закріплення системи органів по виконанню покарань для неповнолітніх осіб (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 17–18 січня 2020 р.). – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 61–63.

АНОТАЦІЯ

Стороженко І. О. Кримінальна відповідальність неповнолітніх осіб: історико-правове дослідження (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2021.

У вказаному дисертаційному досліджено всебічно розглянуто становлення та трансформацію інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб на українських територіях. Всебічно охарактеризовано особливості державно-правового забезпечення кримінального судочинства у справах щодо неповнолітніх осіб, а також визначено специфіку нормативно-правового регулювання відносин у сфері протидії злочинності. Осмислено вітчизняний досвід нормативно-правової регламентації кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб та визначено перспективи вдосконалення правового регулювання. В межах дисертаційної роботи обґрунтовано низку наукових концептуальних положень, висновків та узагальнень, які характеризуються важливим значенням для історико-правової науки України та можуть бути враховані в процесі українського державотворення.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, неповнолітні, кримінальне судочинство, протидія злочинності, попередження злочинності, правосуддя.

АННОТАЦИЯ

Стороженко И. А. Уголовная ответственность несовершеннолетних лиц: историко-правовое исследование (на материалах украинских губерний в составе Российской империи). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права, история политических и правовых учений» (081 – Право). Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, 2021.

В указанном диссертационном исследовании всесторонне рассмотрены становление и трансформация института уголовной ответственности несовершеннолетних лиц на украинских территориях. Всесторонне охарактеризованы особенности государственно-правового обеспечения уголовного судопроизводства по делам в отношении несовершеннолетних лиц, а также определена специфика нормативно-правового регулирования отношений в сфере противодействия преступности. Осмыслен отечественный опыт нормативно-правовой регламентации уголовной ответственности несовершеннолетних лиц и определены перспективы совершенствования правового регулирования. В рамках диссертационной работы обоснован ряд научных концептуальных положений, выводов и обобщений, которые характеризуются важным значением для историко-правовой науки Украины и могут быть учтены в процессе украинского государства.

На основании комплексного историко-правового исследования доказано, что процесс государственно-правового обеспечения уголовного судопроизводства и предупреждения преступности несовершеннолетних постоянно отставал, а любые попытки научно-теоретического обоснования необходимости целенаправленной государственной политики наталкивались на ярко выраженную консервативность властных структур, которые, апеллируя к низкой правовой культуре народа, неспособности его адекватно оценить сущность осуществляемых преобразований и реформ, считали возможным применять только административное принуждение на принципах социальной ангажированности, практологичности и критического отношения к иностранным концепциям и теориям

Автором констатируется то, что уголовное законодательство в отношении несовершеннолетних-преступников строилось по станковому принципу, а мера наказания за совершение одного и того же преступления для несовершеннолетнего зависела от того в какой суд будут направлены материалы уголовного производства - мирового или окружного.

Ключевые слова: уголовная ответственность, несовершеннолетние, уголовное судопроизводство, противодействие преступности, предупреждение преступности, правосудие.

SUMMARY

Storozhenko I. O. Criminal liability of minors: historical and legal research (on the materials of Ukrainian territories within the Russian Empire).

Thesis for a Candidate of Law Degree in Specialty 12.00.01 —Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Scholars. — Kharkiv National University of Internal Affairs. — Kharkiv, 2021.

This dissertation study comprehensively examined the formation and transformation of the institute of criminal responsibility of minor is persons in Ukrainian territories. The peculiarities of State legal support for criminal proceedings in cases involving juvenile persons comprehensively described, as well as the specifics of the regulatory and legal regulation of relations in the field of countering crime. Domestic experience in regulating the criminal liability of minors understood persons and prospects for improving legal regulation identified. As part of the dissertation work, a number of scientific conceptual provisions, conclusions and generalizations are justified, which characterized by important significance for the historical and legal science of Ukraine and can take into account in the process of the Ukrainian state.

On the basis of a comprehensive historical and legal study, it has been proved that the process of state-legal support for criminal proceedings and the prevention of juvenile crime has constantly lagged behind, and any attempts to scientifically and theoretically substantiate the need for targeted public policies have been met with a pronounced conservativeness of power structures, which, in appealing to the low legal culture of the people, their inability to adequately assess the essence of the ongoing reforms and reforms, considered it possible to apply only administrative coercion on the principles of social engagement, practicality and criticism of foreign concepts and theories

The author notes that criminal legislation against juvenile delinquents based on a statutory principle, and the penalty for committing the same crime for a minor depended on which court the materials of criminal proceedings - world or district sent.

Keywords: criminal responsibility, minors, criminal proceedings, crime prevention, crime prevention, justice.

Підписано до друку _____

Формат паперу 60x84 1/16. Папір для множних апаратів

Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 1,1

Тираж 100 прим.

Надруковано у копі-центрі «Panda-Print»

(ФО-П Панарін В.С.)

61050, м. Харків, м. Фейєрбаха, 11-б